

RIMSKA CESTA IZMEĐU BANJALUKE I BOSANSKE GRADIŠKE

1. UVOD

Ispitivanja tragova rimske ceste od Banjaluke do Bos. Gradiške pisac ovog rada vršio je u 1954 i 1955 g. Ta spitivanja su nastavak onih koja su obavljena još u 1953 i 1954 g. na dijelovima: Mlinište — Podrašničko Polje; Podrašničko Polje — Banjaluka i Mrkonjić-grad — prema Banjaluci. Rezultati tih istraživanja već su saopšteni.¹ Podaci koji su u tim saopštenjima izneseni nisu potpuni zbog toga što je moralo izostati lociranje pojedinih postaja i naselja uz navedene dijelove poznate rimske magistrale Salona — Servitium. Poslije izvršenih ispitivanja i na prostoru između Banjaluke i Bos. Gradiške može se tačnije obilježiti pravac tog dijela rimske ceste. To obilježavanje, takođe, omogućuje preciznije lociranje rimskih postaja i naselja ne samo na ovom prostoru već i na područjima uz dio rimske ceste Mlinište — Podrašničko Polje — Banjaluka.

U saopštenju o rimskoj cesti Podrašničke Polje — Banjaluka² izneseni su razlozi koji opravdavaju potrebu da se izvrši naknadno određivanje lokacija rimskih postaja i naselja. Potsjećamo na to da istraživanja između Banjaluke i Bos. Gradiške u

1954 g. nisu bila završena³ i da se tek poslije ispitivanja na tom otkretu rimske ceste u 1955 g. može uz pomoć rimskih itinerara i svih dosad prikupljenih arheoloških podataka dati određenija topografija cijelog cestovnog pravca Mlinište — Bos. Gradiška.

Valja napomenuti da tokom putovanja kroz ove krajeve pisac nije dospio da utvrdi topografiju i ostatke drugih rimskih puteva koji se ovdje bogato granaju i slijevaju na rimsku cestu Salona — Servitium. Jedino je dosada stigao to da učini za rimski put od Mrkonjićgrada prema Banjaluci. Da zapadna Bosna ima dosta tragova rimskog života, a posebno tragova rimskih puteva, istaknuto je još u prvim arheološkim bilješkama i radovima o tim krajevima koji su objavljeni potkraj prošlog vijeka.⁴ Novija arheološka istraživanja u zapadnoj Bosni proširila su ranija znanja o značaju ovih krajeva u rimsko doba. Međutim, rimski putevi u zapadnoj Bosni i drugim dijelovima naše zemlje čekaju one koji će ih ispitati i obilježiti i na taj način dati nove priloge poznavanju istorije Bosne i Hercegovine za vrijeme Rimljana.

2. TRAGOVI I PRAVAC CESTE

Od Banjaluke prema Savi tragovi rimske ceste mogu se pratiti samo djelimično i samo na pojedinim mjestima. Ovo je predio prostranog Lijevče Polja. Između Banjaluke i Laktaša ravnica je sužena i ide dolinom Vrbasa, a od Laktaša prema Savi ona zahvata široki predio koji se proteže od istočnih obronaka Kozare do zapadnih obronaka Motajice. To je kraj vrlo jake kulture zemlje koja je od davnine zatirala tragove spomenika

ljudske kulture, pa i tragove rimskih komunikacija. Otuda je za poznavanje rimske ceste na ovom području presudno istraživanje ostataka antičkih naselja na koje se još i danas nailazi.

Do Trna — 9 km sjeverno od Banjaluke — rimska cesta je išla dolinom Vrbasa istom trasom kojom ide današnja cesta. To je prirodno najpogodniji prolaz za komunikacije. Trn i njegova bliža okolina bogati su ostacima rimskog života.

¹ Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1954., 312 (krat. GZM). »Naše starine«, III., Sarajevo 1955.

² »Naše starine«, I. c.

³ »Naše starine«, I. c.

⁴ Ballif, GZM, III., 1891., 403—404; idem, Romische Strassen in B. u. d. H., Beč 1893., 1—11 — Upor.: idem, Das Strassenwesen in B. u. H., Beč 1903., 9.

Sl. 1. Detalj rimskih zidina na lokalitetu Zidine u Laktašima

Još je Blau⁵ zabilježio da se, pored drugih nalaza, u Trnu na desnoj obali Vrbasa nalaze temelji rimskog kastruma. Radimski je o rimskom naselju u Trnu dao preciznije podatke i ispravio Blauovo mišljenje da su sačuvani temelji ostaci rimskog kastruma na desnoj obali Vrbasa. Stvarno se, po Radimskom, radi o prirodnoj tvorevini koju je napravio Vrbas a ne o Kastrumu, ali se u Trnu na lijevoj obali Vrbasa nalaze ostaci rimske naseobine.⁶ Obilazeći ovaj teren u 1954 i 1955 g. ustanovio sam da se i danas u Trnu na njivama uz cestu, pa i na desnoj obali Vrbasa, nalazi mnoštvo fragmenata od građevinskog materijala upotrebljenog za rimske zgrade. Mještani znaju za stare zidine koje su bile na njivama Tomić Matije, a danas ih više nema, a Đumrukčić Hamid, zemljoradnik iz Trna, zna da je 1925 g. u tim zidinama nađena natpisna ploča koja je odnesena u Zagreb. Na humkama po njivama Vidović Ilije često se nalaze odlomci rimskih opeka i keramike, i isto tako i rimski novčići. Humke nisu ništa drugo nego gomile nabacanog kamena, cigle i drugog materijala skupljenog prilikom čišćenja njiva. I druge njive i bašče na lijevoj obali Vrbasa još uvijek izbacuju ostatke rimskog građevnog materijala, fragmente zamljanog posuda i primjerke rimskog novca. Odlomke rimskog građevinskog materijala nalazio sam i sam po ovim njivama. Slično je i sa najbližim zemljištem na desnoj obali Vrbasa. Naročito su brojni ostaci materijala sa rimskih zgrada na njivama Delić Pere — tačno nasuprot njiva Tomić Matije. Na desnoj obali je poznata Gradina u selu Šušnjarima, čije su zidine rimskog porije-

kla.⁷ Rimski tragovi na šušnjarskoj Gradini još su sačuvani. S ove strane Vrbasa interesantno je i brdo Stražbenica. Od ranije su poznati tragovi rimske zgrade u Glamočanima, sjeveroistočno od Trna; u selu Barlovcima, sjeveropazadno od Trna, ostaci rimske ciglane, a kod željezničke stanice Ramići, zapadno od Trna, tragovi rimske zgrade i ciglane.⁸

Prema tome, i s jedne i s druge strane sadašnje ceste nalaze se tragovi rimskih naseobina. Tih tragova ima u Trnu i s desne obale Vrbasa. Rimski cesta je na prostoru današnjeg Trna prolazila kroz oveće naselje koje je imalo svoje ciglane i pogodan smještaj za vojnu posadu.

Od Trna rimska cesta prolazi kroz Glamočane i Klačnicu istom trasom kojom ide moderna cesta. Odatle je ona najkraćim pravcem pored sela Jakupovci produžavala prema Laktašima. Ovdje, kod Laktaša, postoje tragovi rimske ceste. Oni su, istina, danas samo mjestimično sačuvani, ali mještani kazuju da su ti tragovi bili veći i vidljiviji prije 25—30 godina. To su ostaci kaldrme, široke do 3 metra, koja pokazuje pravac od Jakupovaca na sjever pored Laktaša, ali ne trasom današnje ceste nego zapadno od nje. Nastavak kaldrme može se pratiti kroz njive zv. Zidine i Kruškik, zapadno od zadružnog doma u Laktašima, jer se na tim njivama očitava trag kaldrme čije se ploče još i danas nalaze prilikom oranja zemlje.

Laktaši su otprije poznato mjesto po rimskim nalazima. Zabilježeno je da je u Laktašima otkrivena pozlaćena statua, vjerojatno nekog rimskog cara.⁹ Ovdje su 1889 g. ustanovljene ruševine jedne veće rimske zgrade s ostacima hipohausta i

⁵ Reisen in Bosnien u. d. Herzegowina, Berlin, 1877, 130 i d.

⁶ Radimsky, Wissenschaftliche Mittheilungen, II, 1894., 62 (krat. WMBH).

⁷ Vl. Skarić, Banjaluka i njena okolina u davnini, »Otađbina«, Banjaluka, 1924, br. 31.

⁸ Ibidem, br. 32.

⁹ Blau, o. c, 129.

nekim drugim rimskim predmetima kasnijeg vremena.¹⁰ Kod toplog vrela banje Laktaši nađeni su 1893 g. predmeti iz preistorijskog doba: narukvica, zemljani pršljenovi i dr.¹¹ Ostaci rimskih naseobina u Laktašima i mjestima sjeverno odatle poslužili su kao nesumnjiva indicija da se u tom pravcu traži dalji smjer rimske ceste Salona—Servitium, koja se, svakako, nije mnogo udaljavala od njih.¹²

Istraživanja u Laktašima i njihovoj okolini doprinijela su mi da ranija znanja o rimskim nalazima iz ovog područja dopunim i da ukažem na neke nove momente. Prije svega, lokalitet Zidine sačuvao je, pored tragova rimske kaldrme, ruševine jedne značajnije zgrade koje su danas obrasle u živicu i u kojima se i sada nailazi na odlomke opeke i zidni lijep sa rimskih građevina. (Sl. 1). Nisam mogao ustanoviti da li su to one ruševine o kojima govori Kelner. Na Zidinama se odavno vade iz zemlje cigle kvadratičnog oblika 30 X 30 cm koje su mjestimično pokazivale trasu široku do 2 m u pravcu termalnog vrela. Teren je podvodan («pištaline») i vjerovatno je da se na taj način, u nedostatku kamena, ciglom popločavalo zemljište u dvorištima ili čak do same ljekovite banje. Uz termalno vrelo nalaženi su u raznim prilikama, a naročito 1930 g., kad je podizana moderna banjaska zgrada, rimski novčići i fragmenti zemljanih posuda. I danas su česti nalazi rimskog novca u blizini banje i na malom brijegu koji se nalazi uza samo vrelo. Drugih nalaza i ostataka u Laktašima nema, a ni mjesno stanovništvo ne zna više o njima. Iz toga zaključujem da je u doba Rimljana u Laktašima bilo manje naselje vezano uz termalno kupatilo i njegovu eksploataciju.

Sjeverno od Laktaša uz rimsku cestu i u njejoj blizini postoje znatni tragovi rimskog života. Naročito se u tom pogledu ističe mjesto Mahovljani — 4 km od Laktaša. Po njivama zv. Derbaba, sa zapadne strane ceste, vlasništvo Đumišić Mustafe, ima još i danas mnogo odlomaka rimske cigle, a iz zemlje se stalno vadi kamen sa krečnim lijepom i ciglama. I nešto zapadnije od posjeda M. Đumišića, u vinogradu i šljiviku Jerković Ivana, ima takvih rimskih ostataka. Ovdje se nalazi interesantan nasip polukružnog oblika na lokalitetu zv. Berek. Oko nasipa su česti odlomci rimske opeke i građevinski kamen. Uz posjed I. Jerkovića sa zapadne strane još i sada se u zemlji nailazi na veće kamene ploče koje su doskora mogle da se prate u vezanom stroju kaldrme pravcem prema sjeveru. Nema sumnje da su i to ostaci rimske ceste i nastavak onih tragova kaldrme koji idu od Jakupovca preko Zidina i Kruškika u Laktašima, pravcem prema Mahovljanima, ali zapadno od moderne ceste. Tu je uz obronke Kozare čvršće

tle, a i put je kraći. Uz Berek se nalazi parcela zemlje, obrasla u korov i šibljje, 40 X 40 m, koja je ispod nivoa ostalog zemljišta i u kojoj sam našao odlomaka rimske cigle i grumenja željezne troske. Ovdje je, možda, bila neka rimska radionica, najvjerojatnije metalurgiska. Ostaci zgrade u Bereku i nalazi građevinskog materijala na posjedu M. Đumišića ne bi mogli biti od ruševina koje su prema saopštenju Kelnera otkrivene 3 km sjeverno od Laktaša, pošto su se te ruševine nalazile istočno od ceste i još tada bile potpuno raznesene.¹³ Ostataka rimskih zgrada ima i na posjedu Ivić Vida i Bezer Jove, na istočnoj strani sadašnje ceste. U Mahovljanima su po njivama i danas česti nalazi rimskog novca. Mještani su puni kazivanja o nekim grobnicama, statuama, zlatnom nakitu i sl. — što su sve njihovi stari vadili iz zemlje.¹⁴

Dalje, sjeverno od Mahovljana, u području Maglajana na više mjesta istočno od ceste stalno se nalaze rimski ostaci, naročito kamen i opeka. Poznata su nalazišta jedna humka, zv. Crkvina, i njiva, zv. Luka, blizu kuće Milana Bursaća. Nije beznačajna činjenica da ovuda ima i željezne troske. Na ovoj njivi su još 1896 g. nalaženi odlomci rimskih opeka i novčići Antoninus Pius i Maximilianus.¹⁵ Nisam mogao konstatovati tragove rimskog života u području od Maglajana do Mrčevaca. Međutim, na posjedu Kelečević Vide u selu Vakufu, sjeverno od Mrčevaca, nalazi se lokalitet zvani Gradina koji još nije ispitan. Nešto sjevernije, u Seferovcima, s lijeve strane potoka Aržaba, na njivi zvanoj Gradina, vlasništvo Petković Đorđa, našao sam građevinskog kamena sa lijepom i odlomaka rimske opeke. Mještani pričaju da se toga nalazilo i ranije i da je prije 40-tak godina pop Nikola Kojić našao jednu ploču s natpisom koju je nekuda poslao. Pomenuta Gradina je 2 km istočno od ceste u visini sela Cvijići. Kod sela Vakuf (u sekciji Turski Vakuf), sjeveroistočno od Seferovaca, nalazi se izvorište potoka koji nosi ime Matura i koji se ulijeva u veliku okuku Save niže Donje Dolije. Naziv ovog potoka je, besumnje, latinski i može biti u vezi s rimskim aglomeracijama koje su ostavile svoje tragove u ovim mjestima. Na terenu nisam mogao tačno utvrditi gdje se nalazi ono mjesto u blizini Gradine u Mrčevcima, istočno od ceste Banjaluka — Bos. Gradiška, u kome su 1897 g. otkrivene ruševine neke rimske naseobine.¹⁶

Od Mahovljana prema sjeveru danas nije moguće utvrditi tragove rimske ceste. S jedne i druge strane moderne ceste do Topole leže na širokom prostoru brojna naselja koja međusobno imaju

¹⁰ J. Kellner, WMBH, I, 1893., Beč, 254—261.

¹¹ F. Fiala, WMBH, IV., 1896., 180.

¹² Patsch, WMBH, VI., 1899., 243.

¹³ J. Kellner, o. c, 261.

¹⁴ Vrijedi da se pomene i ovo: 70-godišnji starac Miloš Radovanović sjeća se da su oko 1895. g. u više mahova iskopavani primjerci zlatnog novca koje su mještani prodavali banjalučkom trgovcu Poljokanu.

¹⁵ Patsch, o. c, 243.

¹⁶ Ibidem, 242.

gustu mrežu puteva. Obrada zemljišta je vrlo jaka i razvijena. Sa zapadne strane ceste su značajna naselja Gornji i Donji Romanovci, čija su imena karakteristična. Približniju trasu rimske ceste na sektoru od Mahovljana do Save kod Bos. Gradiške određuje to što nije ništa smetalo da se ovuda provede cesta koliko je moguće kraćim pravcem. Stoga je rimska cesta na ovom prostoru išla ne trasom današnje ceste, već zapadno od nje, bliže padinama Kozare. Zašto usmjeravam cestu na Bos. Gradišku, biće pokazano u docnijem izlaganju.

U ovom posavskom kraju, koji je bogat vodom i karakteriše ga hiljadugodišnja kultivacija zemlje, tragovi rimske ceste nisu se mogli očuvati onako kako to biva u krševitim i šumskim predjelima. Otuda je i razumljivo što se ostaci te ceste u Lijeve Polju danas samo mjestimično pokazuju. Činjenica da su ti mjestimični tragovi sačuvani jedino u ostacima kaldrme govori da je u ovom području mek i vlažan teren diktirao takav način izgradnje ceste. Rimljani su takve — popločane i kaldrmisane — ceste obično, gradili u udolinama, na nestabilnom tlu i na prilazu gradovima.¹⁷ Međutim, ne bi trebalo na cijelom ovom sektoru od Banjaluke do Bos. Gradiške očekivati istu konstrukciju ceste. I u tome su mjesne prilike, intenzivnost cirkulacije i uslovi dobavljanja građe za cestu imali znatnog uticaja. Često isti rimski put pretstavlja raznolike načine konstrukcije, besumnje prema prirodi terena kroz koji prolazi, prema obimu prometa i osobito prema većoj ili manjoj blizini nastanjenih mjesta.¹⁸

Razumije se da u rimskim naseljima, čije sam tragove već obilježio (u Trnu, Laktašima, Mahovljanima), treba tražiti kako putne postaje tako i naselja vezana za poljoprivrednu i drugu proizvodnju. U putnim postajama su se na ovako važnoj cesti, svakako, nalazile gostione (diversoria), prodavaone (tabernae), staje (stabula), skladišta (horrea) i, naročito, kovačnice u kojima su radili potkivači i veterinari (mulomedici). Mjestimično su postaje uz rimske puteve imale i odjele beneficijara kojima je bio zadatak da obezbjeđuju javni saobraćaj na određenom sektoru i da uređuju kod održavanja državnih magacina. Takve beneficijarske odjele imale su i postaje na rimskoj cesti Banjaluka — Bos. Gradiška, jer je ovo bila granična oblast dviju provincija i, usto, kraj koji je obilno punio državne magacine. Distance etapa (mansiones) i postaja u kojima su se mijenjale zaprege (mutationes) Rimljani nisu čvrsto određivali. Međutim, usavršavanje cursus publicus-a izražavalo

se i time što su skraćivana otstojanja između pojedinih mutationes, tj. one su postajale brojnije. Naravno, ni na ovom prostoru ne možemo tačno označiti gdje se nalazila stanica etapa ili postaja — mansio ili mutatio — ili gdje su bili stacionirani beneficijari. Ovdje je to teško i stoga što u imenima mjesta nema latinskih etimoloških elemenata koji su redovno pouzdani u rješavanju svih problema toponimije. Ime mjesta je vrlo važno, naročito onda kad mu je etimologija jasna i kad je ostalo sačuvano u sirvivanima. Ono uvijek pomaže da se tačno odredi vrsta i priroda aglomeracije koju označava.¹⁹ Ali ni toponimija ne bi bila potpuna ako bi je podredili samo filološkim tumačenjima ne uzimajući u obzir građu koju pružaju arheološka, topografska i istoriska ispitivanja predjela i mjesta.

Treba istaći da je područje kroz koje prolazi dio rimske ceste koji obilježavamo ravničarski kraj, izrazito agrikulturni rejon. Rimske ceste u takvim područjima nisu mogle zahvatiti sve ljudske aglomeracije. Postaje sa svojim skladištima, radionicama, prenočištima i sl. nalazile su se na prolazu ceste. To je slučaj i sa starijim naseljima koja je cesta zatekla i međusobno ih povezala, slično aglomeracijama koje su nastale uz samu cestu poslije njene izgradnje.²⁰ Međutim, poljoprivredna dobra (fundusi) i njihovi objekti (villae fructuariae, stabula, apiaria i dr.) obično su udaljeni od ceste.²¹ Interesantan je problem komunikacija unutar fundusa i među njima. Raspravljajući o tom problemu C. Jullian²² pretpostavlja da su itinera privata vezali posjed sa glavnom cestom i obezbjeđivali vezu među pojedinim fundusima. Takvi putevi su ustanovljeni na mnogim galo-rimskim domenima. Jullian, dalje, ističe da je u kategoriji itinera privata bilo puteva koji su vezali centar posjeda sa njegovim udaljenijim gospodarskim zgradama, sa selom, šumom, grobljem i drugim neposredno važnim lokalitetima. — Prema tome, glavne rimske ceste (viae publicae) obično nisu prolazile kroz funduse, već su ih omeđavale i ostavljale njihove centre po strani. Za današnju Francusku to je mnogo lakše utvrditi, jer su se imena centara pojedinih fundusa sačuvala u imenima modernih sela koja su i ponikla tamo gdje su bili centri fundusa, tj. po strani od prolaza glavne ceste.²³

Analogno tome ni na prostoru od Banjaluke do Bos. Gradiške ne bi trebalo aglomeracije tražiti isključivo na samoj rimskoj cesti. Naročito to ne treba kad su u pitanju ostaci objekata koji su po-

¹⁷ A. Grenier, Manuel d'archéologie gallo-romaine II, Les routes, Paris, 1934., 332 i d. — Upor.: T. Livius, 41, 32; Statius, Silvae IV., 3, 32.

¹⁸ K. Schumacher, Die Erforschung des röm. und vorröm. Strassennetzes in Westdeutschland, IIP^r Bericht der Röm. Germ. Kommission, 1906.—1907., 13—14. — Upor.: J. Hagen, Römerstrassen d. Rheinprovinz, 1923., 10.

¹⁹ C. Jullian, Revue des Etudes Anciennes, 1926., 151 i n. 2. (krat. REA).

²⁰ A. Grenier, o. c., 213.

²¹ Primjeri: Jeanton, Le Maconnais gallo-romain, u Bulletin Archeologique Comite, 1924., 33—71; 1925., 81—182.

²² REA, 1926., 147—150. — Upor.: idem, REA, 1911., 426 i 1930, 136,

²³ A. Grenier, o. c., 1. c.

stojali na poljoprivrednim dobrima ovoga kraja. Tragovi aglomeracija oko rimske ceste između Banjaluke i Bos. Gradiške brojni su i samo na nekoliko mjesta nalaze se uz cestu. Oni tragovi koji su udaljeni od glavne ceste ne mogu predstavljati ništa drugo nego ostatke objekata (villa rustica) na jednom fundusu. Karakteristično je to da su na ovom području i danas moderna sela i zaseoci najvećim dijelom grupisani podalje od današnje ceste i da su sa njome povezani brojnim seoskim putevima koji na cestu izlaze pravom linijom.

Dosada su bila poznata i neka druga preistoriska i rimska nalazišta koja su bila na manjoj ili većoj udaljenosti od trase rimske ceste. Tako je u Lamincima, jugoistočno od Bos. Gradiške, otkriveno brojno oružje i nakit iz preistoriskog doba, u kome ima i rimskih primjeraka.²⁴ Još dalje, istočno, u predjelu Donje Doline, koja je već odavna poznata po preistoriskim sojenicama, Truhelka²⁵ je ustanovio tragove rimske ceste u kamenu na nasipu od Gornjeg Polja prema Gornjoj Dolini i iz toga zaključio da prelaz preko Save nije bio u Bos. Gradišci, već blizu Gradine u Donjoj Dolini. On tu cestu vodi do Laminaca i dalje preko Laktaša u Banjaluku. Bogatstvo preistoriskih otkrića u području Donje Doline, u kome jedva da su bili ustanovljeni tragovi rimskog života — s jedne strane, a nedovoljno poznavanje Bos. Gradiške kao rimskog naselja — s druge strane, naveli su Truhelku da izlaz rimske ceste na Savu traži nizvodno od Bos. Gradiške. Truhelka i sam ističe da je nepoznato da li je u doba izgradnje te rimske ceste još postojalo preistorisko naselje u Donjoj Dolini, ali drži vjerovatnim da su Rimljani ovuda proveli svoju cestu iz istih razloga iz kojih su Iliri prije njih smatrali ovo mjesto pogodnim za stanovanje.²⁶ Ne zna se da li je u Donjoj Dolini postojalo rimsko naselje, zato je i teško primiti mogućnost da je ovuda prolazila rimska cesta. Na ishodištu ovako važne ceste valja, svakako, tražiti oveće i značajnije rimsko naselje ili postaju, što Truhelka zanemaruje. — Razumije se, ovo ne znači da u tom prostoru ne treba tražiti neke vicinalne puteve, tim prije kad se imaju u vidu cestovni tragovi u nasipu od Gornjeg Polja prema Gornjoj Dolini i preistoriski nalazi u Donjoj Dolini i oko nje, koji pokazuju da je u tom području i u području ušća Vrbasa bilo značajno naselje.²⁷ Treba napomenuti da Truhelka u svojim docnijim izvještajima o Donjoj Dolini nigdje više ne postavlja i ne razrađuje pitanje ove ceste.

U cilju potpunijeg poznavanja terena na koji je izlazila rimska cesta, ja sam juna 1955 g. u društvu sa Đurom Baslerom, arheologom Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH,

²⁴ Truhelka, GZM, XIII., 1901., 16—29.

²⁵ GZM, XIII., 1901., 229.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem, 287. — Upor.: Fiala, WMBH, VI., 1899., 141—143.

posjetio Mačkovac na Savi i Srbac. Na području Mačkova nismo mogli ustanoviti nikakvih tragova rimskog života, a naročito ne tragova rimske ceste. Što se tiče Srpca, tu su dva interesantna lokaliteta. Prvo, lokalitet zv. Cagangrad koji se polukružno uzdiže nad desnom obalom starog korita Vrbasa i potoka Ine. To su danas oranice, vlasništvo Steve Jejnića i njegove braće. Po oranicama ima fragmenata keramike i tragova odbranbenog nasipa sa ulomcima pečene zemlje. Ostaci i oblik mjesta na kome se oni nalaze upućuju na to da se ovdje traži neko naselje (utvrda) iz ranog srednjeg vijeka. Rimskih građevinskih ostataka nema. Inače se cio kompleks njiva od posljednjeg obronka Motajice nad Srpcem do ušća Ine naziva Cagani. Drugi lokalitet, interesantan zbog svog naziva, jeste brežuljak Srbac. Po njemu se nazvalo i samo mjesto Srbac. Iza ovog brežuljka, kao posljednjeg zapadnog obronka Motajice, nalazi se drugi brežuljak koji se zove Svinjar i po kome se ranije zvalo sadašnje mjesto Srbac. Na brežuljku Srpcu gdje se sada nalazi crkva nema nikakvih rimskih ostataka. Nema ni u samom mjestu. Mještani ne znaju ni za nalaze ni za ruševine zgrada u mjestu i okolini koji bi mogli uputiti da se traži neko rimsko naselje. Na mogućnost da je u današnjem Srpcu mogla postojati važna rimska postaja Servitium navodilo me je samo ime Srbac koje bi etimološki moglo da vodi porijeklo od rototipa: Servitium (Tab. Peut.) = Serbitium (Rav. Anon.). U tom uvjerenju podržavala me i činjenica da jedan određeni lokalitet, tj. brežuljak, nosi ime Srbac. Međutim, od te filološke apstrakcije bez arheoloških nalaza sa terena ne može biti ništa.

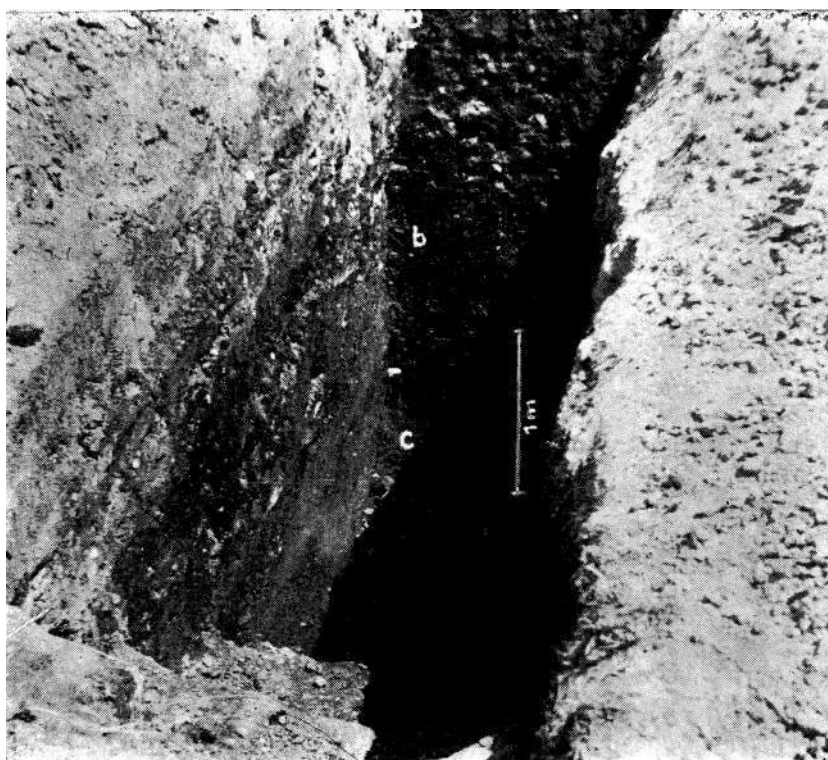
Bos. Gradiška na Savi poznata je po nalazima iz rimskog doba. Odavde potiču dva rimska novčića careva Klaudija i Trajana,²⁸ i primjerci rimskih bakrenih novčića većinom iz III i IV vijeka, kovanih u Sisciji, koje je u ruševinama stare turske tvrđave Berbir u Bos. Gradišci g. 1927 prikupio opštinski bilježnik Alagić.²⁹ Mještani znaju i o drugim rimskim ostacima, naročito o primjercima rimskog novca, od kojih je samo manji broj dospio u muzeje. U slojevima ispod tvrđave Berbir nailazilo se na sve starije primjerce rimskog novca što su slojevi bili niži.³⁰ Tvrđava Berbir interesantna je i po tome što se u njoj i oko nje odavno nailazilo na brojne odlomke građevinskog materijala sa rimskih zgrada. Koliko mi je poznato, na tom mjestu dosad nisu vršena arheološka istraživanja.

Za vrijeme boravka u Bos. Gradišci 1954 g. našao sam u Berbiru nekoliko većih fragmenata

²⁸ Patsch, o. c, '242.

²⁹ Sergejevski, GZM, XLVI, 1932., 25—26.

³⁰ Dr. Nikola Bilogrivić, Sredovječni grad Vrbaška i kraj pod njim, kalendar »Napredak«, Sarajevo, 1936., 190.

Sl. 2. Sonda s rimskim kulturnim slojevima na Berbiru (Bos. Gradiška)

rimске krovne opeke, pritesanog građevinskog kamena sa lijepom i odlomaka rimske keramike. Tom prilikom sam pregledao i bilješke umrlag bilježnika Alagića koji je marljivo prikupljao arheološke nalaze iz Bos. Gradiške i bavio se izučavanjem historije svoga mjesta. U tim bilješkama navedeni su podaci o rimskim novcima koji su nalazeni u Bos. Gradišci i neki manje vrijedni podaci o samoj tvrđavi Berbir. Juna 1955 g. na prostoru ove tvrđave naišao sam sa Đurom Baslerom na nekoliko dubokih sondi koje su tih dana iskopane radi ispitivanja tla prije no što se pristupi izgradnji škole. Sonde su bile duboke do 3 metra. U svim ovim sondama našli smo mnogo velikih odlomaka krovne i podne opeke i fragmenata keramike. Profili jasno ocrtavaju slojeve rimskih ruševina počevši od dubine od 1 do 2,5 m. Međutim, rimski kulturni slojevi ne leže neposredno na zdravici, već na jednom sloju čiji sadržaj (paleovina, sitni ulomci keramike) neosporno ukazuje na to da je ovo mjesto bilo naseljeno i prije dolaska Rimljana. U priloženoj fotografiji jedne sonde (Sl. 2) vide se rimski kulturni slojevi. Pored brojnih većih odlomaka opeke i keramike, u ovoj sondi smo našli nekoliko ulomaka od staklene posude i jedan okrugli mlinski žrvanj razbijen u tri dijela. Dubina ovih slojeva u kojima se nalaze rimski građevinski ostaci kao i primjerci ranije nađenog rimskog novca, među kojima ima i onih

iz I i početka II vijeka n. e., govore o starosti rimskog naselja u Bos. Gradišci i o njegovom kontinuitetu od najmanje tri vijeka.

Pravac rimske ceste od Banjaluke vodi u Bos. Gradišku, a ne u područje oko Donje Doline i Srpcu, nizvodno od Bos. Gradiške. Položaj samog mjesta koje dominira nad Savom i koje se nalazi nad čvršćim obalnim prilazima tim je zgodniji, jer je u njemu i prelaz preko rijeke lakši i bezbjedniji no na mjestima nizvodno odavde. Nemam namjeru tvrditi da je ovdje bio most u rimsko doba, ali je to vjerovatno i moguće s obzirom na značaj same ceste koja je sa Jadrana izbijala na Savu i vezala se za rimsku cestu Siscia—Sirmium. To se ne može tvrditi bez podataka o istraživanjima tragova na terenu. Ovdje je, besumnje, postojao prelaz preko rijeke i tako se obezdjeđivala veza sa komunikacijama s one strane Save.³¹ Ne treba izgubiti iz vida ni plovidbu rijekom Savom kojom je pored tovarnih lađa krstarila riječna patrolna flotila rimskih trupa stacioniranih u oblastima provincije Panonije.³² Među pristanišnim stanicama na Savi postaja u Bos. Gradišci kao punkt velike rimske ceste imala je odgovarajući značaj za riječni promet i vojnu flotilu.

³¹ Upor.: ibidem, 181.

³² Notitia dignitatum occ. XXXII., 55: praefectus classis primae Pannonicae, Seruitii. — Upor.: J. Jung, Romer und Romanen in den Donauländern, Innsbruck, 1887., 69–70, bilj. 1.

Od interesa je da napomenemo i to da se u selu Gornji Kijevci — oko 15 km jugozapadno od Bos. Gradiške — na lokalitetu zv. manastirište Karanovac uz potok Lubinu nailazi na stare zidove i odlomke cigle, a mještani pričaju i o pločama sa natpisima kojih sada nema. Zapadno od Gornjih Kijevaca, blizu današnje pilane u Podgracima, na lijevoj obali rijeke Vrbaške, leži lokalitet Crkvina (posjed braće Tendžerić). Tu se nalaze ruševine sa pritesanim kamenom, lijepim i brojnim ostacima krovne i zidne opeke, što ukazuje na ostatke neke rimske zgrade. Iznad ovog lokaliteta je Gradina koja nije istražena, ali je po svoj prilici srednjevjekovna. (Podgrace i okolinu obišao sam u junu 1955 g. u društvu sa Đ. Baslerom). Doline rijeka Lubina i Vrbaške predstavljaju prirodan prolaz za rimski put. Taj put bi mogao polaziti iz rudarskog područja Bronzani Majdan—Stratinska u pravcu sjeveroistoka preko Turjaka i dolinama Lubina i Vrbaške u Bos. Gradišku. Jedna ovakva komunikacija mogla je imati prvenstveno rudarski karakter i služiti za transport sirovine u Posavlje radi njene prerade u radionicama. Međutim, ovo je samo pretpostavka, jer kraj kroz koji bi ovaj put prolazio još nije ispitan.

Prema tome, rimsko naselje u Bos. Gradišci — to je poznata postaja Servitium (Tab. Peut. i Not. dign. occ, XXXII, 55) = Servitti (Itin. Ant.) = Serbitium (Rav. Anon.). I ranije su u nauci postojale tvrdnje da je Servitium = Bos. Gradiška,³³ ali dokazi za takvu lokaciju nisu bili dovoljno jaki da bi mogli otkloniti svaku sumnju u njihovu ispravnost.

3. TOPOGRAFIJA UZ RIMSKU CESTU MLINIŠTE - PODRAŠNIČKO POLJE - BANJALUKA - BOS. GRADIŠKA

Pravac rimske ceste od Banjaluke do Bos. Gradiške i ispitivanje rimskih tragova uz nju omogućuju nam da damo i njenu topografiju, t. j. da obilježimo mjesta gdje su se nalazile pojedine postaje i naselja. Sa već saopštenim podacima o rimskoj cesti od Mliništa preko Podrašničkog Polja do Banjaluke i rimskom putu od Mrkonjićgrada prema Banjaluci moguće nam je to učiniti i za cio pravac do Bos. Gradiške. Naravno, pri tome se moraju uzeti u obzir toponimija i distance iz antičkih itinerara i karata, arheološki i topografski

³³ Tomaschek, Mitth. der geogr. Gesellschaft, Beč, 1880., 512. — Mommsen, CIL III., str. 417, 422, 506. — Cons, La province romaine de Dalmatie, 1882., 230 i d. — Kellner, WMBH, I., 1893., 261. — Patsch, WMBH, VI., 1899., 243 napominje da se misli da je Servitium bio u današnjoj Bos. Gradišci. — Richter, WMBH, X., 417. — Pichler, Austria Romana, Leipzig, 1903., 188; 1904., 296. — H. Kiepert, FOA, 1901., XVII. — Miller, Itineraria Romana, 1916., 461 i 477 po kome je Servitium = današnja Stara Gradiška. — Bilogrivić, o. c., 181.

U tom svjetlu treba posmatrati i Balifovu kartu uz njegovo poznato djelo o rimskim cestama u Bosni i Hercegovini. Na toj karti je pravac rimske ceste od Banjaluke do Bos. Gradiške, na osnovu CIL III, 1873 g., označen kao »nesiguran«. To je i razumljivo, jer su arheološka i preciznija topografska otkrića na ovom prostoru izvršena docnije, pa je i njegova lokacija Servitium-a u Bos. Gradišku nesigurna. Međutim, novi nalazi iz Bos. Gradiške i novija hodološko-topografska znanja o ovom sektoru rimske ceste potvrđuju ispravnost lokacije po kojoj je Servitium = današnja Bos. Gradiška.

Zaključak. Rimski cesta od Banjaluke prema Savi prolazila je dolinom Vrbasa kroz Trn, Glamočane i Klačnicu trasom moderne ceste. Tragovi rimske ceste kod Laktaša i Mahovljana pokazuju da je ona na ovom dijelu išla zapadno od današnje ceste uz obronke Kozare. Odatle nastavlja prema Bos. Gradišci najkraćim pravcem, opet zapadno od današnje ceste. Mjesta: Trn, Glamočani, Barlovci, Ramići i Laktaši, zatim Mahovljani, Maglajani, Vakuf, Seferovci i, najzad, Bos. Gradiška — od ranije su poznata po nalazima iz rimskog doba, a najnovija istraživanja su dopunila ono što se dosad o njima znalo. Za pravac ove ceste prema Donjoj Dolini i Srpcu nema arheoloških i topografskih dokaza. Bos. Gradiška je ishodište ove ceste na Savu, jer ima prirodne uslove za pristup obali i prelaz preko rijeke, a osim toga u njoj su otkriveni znatni rimski ostaci. Prema tome, tu je bilo rimsko naselje Servitium.

podaci iz ranije literature i vlastiti rezultati hodoloških ispitivanja na ovim sektorima rimske ceste.

Servitium = današnja Bos. Gradiška (vidi skicu).

Ad Fines (Tab. Peut. i Rav. Anon.) = današnji Mahovljani, 4 km sjeverno od Laktaša. Za ovu lokaciju postoje dovoljni dokazi u rimskim nalazima iz samog mjesta i njegove okoline, kako je to navedeno u prethodnom poglavlju ovog rada. Ovdje su, takođe, od prirode pogodni uslovi za granicu između Panonije i Dalmacije, na kojoj se nalazila postaja Ad Fines, jer tu počinje prelaz iz bosanske ravnice u brdovite predjele. Udaljenost Servitium—Ad Fines iznosi po Tab. Peut. XVI m. p. = cca 24 km. Ta udaljenost odgovara stvarnoj distanci Servitium (Bos. Gradiška) — Ad Fines (Mahovljani) = cca 24 km trasom rimske ceste kako smo je obilježili (v. skicu). — Dosad je preovladavalo mišljenje da je Ad Fines = Laktaši³⁴ zbog

³⁴ Mommsen, CIL III., str. 422. — Cons, o. c., 383. — Ballif (karta) prema CIL III., 1873. g. — Kiepert, o. c., XVII. — Pichler, o. c., 1904., 276.

ranijih nalaza u Laktašima i zbog termalnog vrela koje je eksploatisano i u rimsko doba. Međutim, Laktaši su u doba Rimljana bili naseljeni, ali je to, po svoj prilici, bilo neko manje banjско naselje pored koga je prolazila rimska cesta. Neki raniji istraživači davali su i druge lokacije postaji Ad Fines, uglavnom blizu Laktaša.³⁵

Ad Ladios (Itin. Ant.) = Trn, sjeveroistočno od Banjaluke. U Trnu i najbližoj okolini od ranije su poznati rimski ostaci. Novija istraživanja su ih dopunila i umnožila. Itinerarium Antonini označava razdaljinu Servitti-Ad Ladios XXIV m. p. = cca 36 km, što se podudara sa stvarnom distancom između ova dva mjesta (v. skicu). Prema arheološkim i topografskim istraživanjima koja su obavljena ranije, istraživači su smještali Ad Ladios u Trn³⁶ ili blizu njega.³⁷

Castra (Tab. Peut.) = Banjaluka. Po Tab. Peut. razdaljina Servitium—Castra iznosi XVI + XIII m. p. = cca 43,5 km. Ova razdaljina ne divergira mnogo od one koja je označena u Itin. Ant. (Servitti—Ad Ladios XXIV m. p. = 36 km) čemu treba dodati 9 km udaljenosti Ad Ladios (Trn)—Banjaluka = ukupno cca 45 km (v. skicu). Iz Banjaluke i Gornjeg Šehera dosada su poznati izvjesni rimski ostaci. Pač je zabilježio nalaz natpisa u kome se spominje beneficiarius consularis i brojne nalaze rimskih novčića u Gornjem Šeheru gdje su poznate toplice (»stipem iacere«).³⁸ Ispitivanjem istoriskih spomenika Banjaluke bavio se i VI. Škarić. Prema njegovim podacima vidi se da je na mjestu današnje Banjaluke u rimsko doba bilo znatnije naselje sa tvrdavom koja se nalazila ondje gdje je sada tvrđava iz turskog vremena. Na Govedarnici blizu tvrđave otkriveni su temelji rimske zgrade i nađeni rimski novčići i odlomak jednog nadgrobno natpisa sa slovima D M. Skarić zaključuje da je uz tvrđavu ležalo naselje (canabae) sa Jupitrovim hramom i da se to naselje zvalo Castra.³⁹ Najnovija istraživanja potvrdila su da je kroz Banjaluku prolazila rimska cesta Salona—Servitium,⁴⁰ što se dosad samo pretpostavljalo ili smatralo neizvjesnim. Postaju Castra tražili su u Banjaluci i neki stariji arheolozi-istraži-

vači,⁴¹ ali su joj davane i druge lokacije.⁴² Ovdje treba dati izvjesne napomene o Pačovim objašnjenjima povodom nalaza beneficijarskog natpisa na votivnoj ari u Banjaluci: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Genio loci L. Sicinius Macrinus b(eneficiarius) co(n)s(ularis) P(annoniae) s(uperioris) v(otum) s(olvit) I(ibens) m(erito).⁴³ Pač na osnovu ovog natpisa zaključuje da je granica između Panonije i Dalmacije išla južno od Banjaluke ili bar preko nje, navodeći da se beneficijarske stanice susreću i na drugim međuprovincijskim granicama. Sve da i pretpostavimo da je natpis dobro pročitan, ostaju ove činjenice koje govore suprotno Pačovim objašnjenjima: beneficijarskih stanica ima svuda, a ne samo na granicama; u našim oblastima obično se nalaze beneficijarski natpisi sa oznakom legije kojoj je beneficiarius pripadao; često su beneficijari upućivani iz svojih legija i provincija u susjedne oblasti kad je to zatrebalo.⁴⁴ I Pačovu pretpostavku da je oznaka beneficiarius consularis Pannoniae superioris upotrebljena stoga što se u blizini nalazilo drugo područje, t. j. Dalmacija — nije moguće primiti zato, što je vjerojatnije da bi ova oznaka na natpisu mogla imati namjenu: isticanje da dedikant nije bio iz mjesta u kome je postavio aru. Rimsku topografiju ne možemo ispitivati pomoću nekog izoliranog dokumenta, već jedino pomoću cjeline dokumenata — itinerara, epigrafije i arheologije. Protiv Pačovog tumačenja govore i obrazloženja data uz lokacije postaja Ad Fines, Ad Ladios i Castra kao i razdaljine po itinerarima.

Lamatis (Tab. Peut.), Aemate (Itin. Ant.) = Šljivno sjeverno od Dobrinja. Udaljenost Castra (Banjaluka)—Lamatis iznosi po Tab. Peut. XII m. p. = cca 18 km, što sa razdaljinom Ad Ladios—Banjaluka čini cca 27 km, a Ad Ladios (Trn)—Aemate po Itin. Ant. XIX m. p. = cca 28,5 km (v. skicu). Ove dvije distance neznatno odstupaju — svega cca 1,5 km. U saopštenju o rezultatu ispitivanja na sektoru rimske ceste od Dobrinja do Banjaluke istaknuto je da tim pravcem — tj. preko Konatara i Plavšića do Gornjeg Šehera — treba nastaviti istraživanja.⁴⁵ Novo ispitivanje na ovom prostoru, obavljeno u 1955 g., potvrđuje da je ovuda išla rimska cesta od Dobrinja i Šljivna u Banjaluku. Što se tiče problema ubikacije za Lamatis (Aemate), on je dosad često tretiran. Mišljenja se ne podudaraju. Antički ostaci u Paviću, zatim dobra voda u tom mjestu na visoravni Dobrinje koja

³⁵ Tomaschek, o. c., 512 = kod Laktaša. — Pichler, o. c., 1903., 104 i 145 = Ivanjska-Slatina. — Miller, o. c., 477 = Bakinči ili Laktaši. — Grgo Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije. »Nastavni vjesnik«, Zagreb, 1918., str. 129 = kod sela Bakinči.

³⁶ Tomaschek, o. c., 513. — Miller, o. c., 477 = Trn ili Slatina Ilidža.

³⁷ Cons. o. c., 230 = Banjaluka. — Kiepert, o. c., XVII. = na Vrbasu kod Banjaluke. — Pichler, o. c., 1903., 105 = Banjaluka. — Idem, o. c., 1904., 258: Banjaluka, Dubica, Gornji Vrbas i dr. — Ballif (karta) prema CIL III., 1873. g. = Banjaluka.

³⁸ Patsch, WMBH, V., 1897., 230.

³⁹ Skarić, o. c., br. 32 i 33.

⁴⁰ Vidi: Rimska cesta od Podraščičkog Polja do Banjaluke, »Naše starine«, III., Sarajevo, 1955. g.

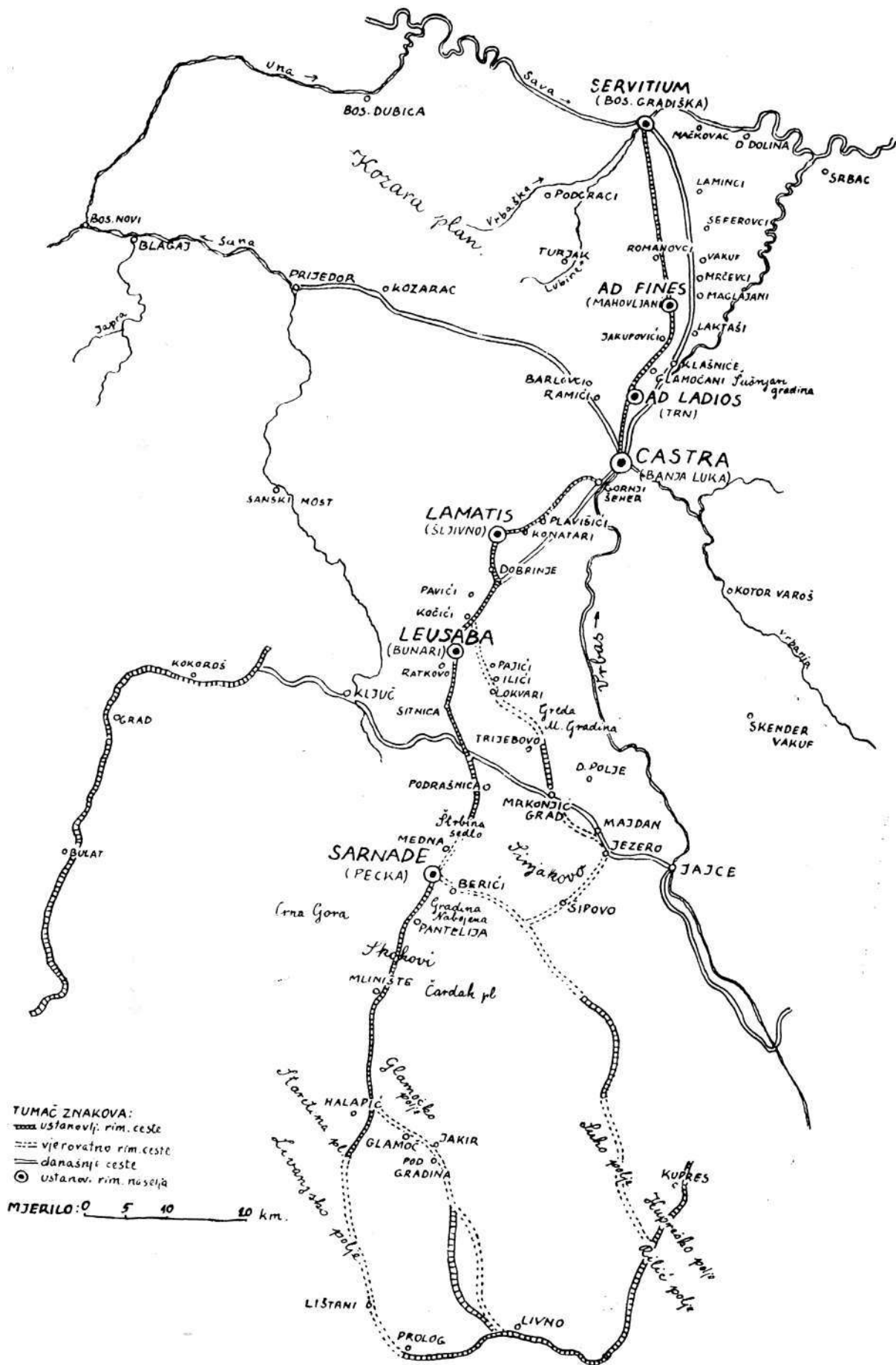
⁴¹ Tomaschek, o. c., 513. — Cons. o. c., 230. — Kiepert, o. c., XVII. — Miller, o. c., 478 (CIL III., 14221).

⁴² Ballif (karta) prema CIL III., 1873. g. = Dobrinje. — Pichler, o. c., 1903., 131 i 1904., 270 = Dobrinje, između Ad Fines i Lamatis pred Leusabom. — Patsch, WMBH, V., 1897., 228—230 smatra da Castra nije u Banjaluci. (Upor.: Pauly-Wissowa RE, (krat. PWRE) Patsch: članak Castra).

⁴³ Patsch, WMBH, V., 1897., 228 i d.

⁴⁴ Upor.: CIL III., 14218 sa Momzenovom bilješkom.

⁴⁵ »Naše starine«, 1. c.

Skica rimskih puteva u području rijeke Vrbasa

je bezvodna i splet puteva koji ovdje izbijaju iz raznih pravaca — upućivali su na to da se ovdje traži Lamatis (Aemate),⁴⁶ pri čemu su i razdaljine u Tab. Peut. i Itin. Ant. odgovarale takvoj lokaciji. Međutim, neki istraživači su smatrali da se ne može dati tačnija lokacija za Lamatis (Aemate).⁴⁷ Tomašek⁴⁸ drži da je etnikon od Aematis Aematini ili Haematini prema natpisu nađenom u Vaganju, jugozapadno od Jajca (CIL III, Suppl. 9864a) o uređenju granica između Sapuačana (Sapua) i Emačana (Aemate) koje je izvršeno otprilike sredinom I. vij. n. e. Momzen je, međutim, izrazio sumnju u pravilnost konjektуре (La)matinos (CIL III Suppl. — bilješka uz 9864a i uz 10159). U svakom slučaju etnikon sa ovog natpisa ne protivrječi našoj lokaciji Lamatis (Aemate), mada je još nejasno gdje se nalazila Sapua.

Leusaba (Tab. Peut.; Itin. Ant.), Lausaba (Rav. Anon.) = Bunari (Han Bunari). Udaljenost Lamatis (Šljivno) — Leusaba iznosi po Tab. Peut. X m. p. = cca 15 km, a po Itin. Ant. Aemate (Šljivno)—Leusaba iznosi XIII m. p. = cca 19,5 km (v. skicu). Prema tome, podaci o distanci se razlikuju za nekoliko km. Našoj lokaciji Leusaba = Bunari odgovara više udaljenost kakvu daje Itin. Ant., zbog toga što je konfiguracija terena ovdje diktirala nekoliko znatnih zavoja na rimskoj cesti, čime je put postajao duži. Razdaljina Lamatis—Leusaba po Tab. Peut. odgovara zračnoj liniji. Tragovi rimskog života u Bunarima i u neposrednoj okolini (Ratkovo—Sitnica) potvrđuju, takođe, da ovdje treba tražiti rimsku postaju Leusabu. Dosada je prevladavalo mišljenje da je Leusaba u Podrašničkom Polju,⁴⁹ iako na njemu nisu otkriveni ostaci rimskog naselja.

Sarnade (Itin. Ant.), Saniglio (Rav. Anon.) = Pecka. Ovaj pravac, na jug od Leusabe, nije označen u Tab. Peut. Njega Itin. Ant. obilježava ovim postajama i distancama: Leusaba • XVIII • Sarna-

de • XXIV • Salviae • XVIII • Pelva • XVII • Aequo. Udaljenost Leusaba (Bunari)—Pecka iznosi cca 27 km (v. skicu). Ta razdaljina se uglavnom podudara sa stvarnom distancom između Bunara (Leusaba) i Pecke (Sarnade) linijom rimske ceste = cca 30 km. Ovu diferenciju možemo tražiti u skraćenjima rimske ceste koja su, vjerovatno, postojala na prolazu kroz Podrašničko Polje, a koja mi danas nismo u stanju da ustanovimo. Neki stariji istraživači držali su vjerovatnim da je stanica Sarnade u Peckoj,⁵⁰ dok su je drugi tražili na drugim mjestima.⁵¹ Za Pecku se od ranije znalo kao za mjesto u kome se nailazi na rimske starine.⁵² Lokacija Sarnade = Pecka nalazi svoju potvrdu i u brojnim otkrićima rimskih naseobina u području Glamočkog Polja koja govore o postojanju nekog municipium-a na Glamočkom Polju⁵³ (Salviae?). Razdaljina između Sarnade i sljedeće postaje na jugu (Salviae) iznosi XXIV m. p. = cca 36 km, što otprilike odgovara stvarnoj udaljenosti između Pecke i Podgradine ili Glamoča. Ovdje to samo uzgred dotičem bez namjere da određenije lociram Salviae, jer ovaj predio nije bio u domenu mojih istraživanja. Ipak treba ukazati na pretpostavke ranijih istraživača da bi Salviae mogla biti na Glamočkom Polju (Glavice, Glamoč),⁵⁴ upravo na onom području odakle potiču brojni dokazi o postojanju municipium-a koji su docnije otkriveni (Podgradina). Posebno je pitanje diskusije oko autentičnosti izgubljenog natpisa CIL III, 9860 u kome se pominju Salviae i Stridonenses.

⁴⁶ Blau, Monatsberichte der Berliner Akad. d. Wissensch., 1867., 742 i d. — Ballif (karta) prema CIL III., 1873. g. — Tomasček, o. c. 514 = Pecka ili izvor Sane.

⁴⁷ Kiepert, CIL III., karta VI. i FOA, XVII. = Srnetica. — Pichler, o. c. 1903., 187 = Jajce, Gornji Unac, Sana-Pliva, sjeverno od Indenee. (Upor.: idem, 1904., 294: Brajsko, Glavica, Jajce).

⁴⁸ Ballif, Rom. Strassen in B. u. d. H., Beč, 1893., 21. — Patsch, WMBH, IV., 1896., 262—263; V., 1897., 235—236. — Upor.: E. P., GZM, 1953., 310—311. — Iz Mrkonjićgrada javljaju o novim nalazima u Peckoj: ostaci rimskog vodovoda ili kanalizacije — što još nije ispitano.

⁴⁹ Sergejevski, GZM, XXXIX., 1927., 256—265; XL., 1928., 79—94; XLI., 1929., 98—99; XLV., 1933., 7—13; LIV., 1942., 113 i d.

⁵⁰ Kiepert, CIL III., 2, karta III. i FOA, XVII. — Cons, o. c. 231. — Tomasček, o. c. 514. — Ballif (karta) prema CIL III., 1873. g. — F. Bulić, Osterreich. Jahresh. II. Beibl., 1899., 109 i d. — Jelić, WMBH, VII., 1900, 194 i d., 207. — Pichler, o. c. 1903., 185 = Glavica ispod Sarnade ili Staratina. (Upor.: idem, o. c. 1904., 294: Glamoč, Glavica, Ševarovo Blato, Sućurac). — Novak, o. c. 130. — Upor.: PWBE, Vulić: članak Salvia.

U zaključku ovog poglavlja, mislim da je potrebno ukazati na još neke momente u vezi sa topografijom komunikacije o kojoj je riječ. Naselja i postaje koje smo naveli, svakako, valja smatrati važnijim među ostalim naseljima i postajama ove ceste. To znači da ih je uz cestu bilo još. O tome govore tragovi rimskih starina, naročito ostaci rimskih zgrada. Servitium (Bos. Gradiška) je cestovna stanica prvog reda koja je bila završna tačka velike rimske magistrale na rijeci Savi, postaja riječne flotile i jači centar izrastao uz vrlo prometnu komunikaciju. Ad Fines (Mahovljani) je postaja (mutatio), a možda i etapna stanica (mansio), sa prodavaonicama, radionicama, magacinima, svratištima i sl., što sve dolazi uz ovakve stanice. Ovdje valja tražiti i sjedište granične posade. Banjsko naselje u Laktašima moglo je također služiti kao odmorište na putu. Razdaljine od Ad Fines do Ad Ladios (Trn) i Castra (Banjaluka) odgovaraju uobičajenim razdaljinama za postaje (mutationes), naročito zato, što je ovo bio lakši i prohodniji teren na kome su Rimljani obično skraćivali distance na prosječno VIII m. p, = cca 12 km.⁵⁵ Castra je predstavljala ne samo utvrdu i etapnu stanicu na cesti već je postala i znatnije naselje na ovoj komunikaciji. Već smo napomenuli da je

⁵⁵ A. Grenier, o. c., 204. — Upor.: J. Bidez, *La vie de l'empereur Julien*, 1930., 244 i natpis: CIL V., 8987 = Dessau 755.

prostor Banjaluka—Bos. Gradiška u rimsko doba bio važan kao poljoprivredni rejon i da su na njemu, s obje strane ceste, nicali aglomeracije vezane za agrikulturu. Dalje, južno od Castra, sljedeća postaja Lamatis (Šljivno) po prirodnim uslovima zadovoljavala je potrebe jedne putne postaje (voda, teren), što je bilo naročito važno u ovom teškom i bezvodnom kraju. To isto vrijedi i za Leusabu (Bunari). Treba napomenuti da je na ovoj komunikaciji izvjesnu ulogu imala i Gradina (»Grčka gradina«) iznad Kočića s obzirom na to da je ovdje izlazio vicinalni rimski put od Mrkonjićgrada i da je ona dominirala prirodnim prolazima iz svih pravaca. Nešto slično je i sa Dobrinjem i Pavićem. Naredna etapa prema jugu je Sarnade (Pecka) koja je na terenu kakav je ovaj predstavljala najpogodnije mjesto za važniju putnu stanicu. Između Leusabe i Sarnade svakako je postojala neka postaja, najvjerojatnije pod Štrbina-Sedlom gdje ima dobre vode i gdje cesta usponom i spuštanjem prolazi kroz prevoj.

Za vicinalni rimski put od Mrkonjićgrada prema Banjaluci (sc. Kočiću), na koji sam ukazao u već pomenutom saopštenju, nisam u mogućnosti da dam neku određeniju topografiju. Ovo stoga što smatram da je to dio posebnog cestovnog kraka ili ceste, koji je zahvatao porječje Plive i rudarski distrikt Sinjakovo—Majdan, a tu cestu nisam istraživao.

RÉSUMÉ

LA VOIE ROMAINE ENTRE BANJALUKA ET BOSANSKA GRADISKA

Au cours des années 1953, 1954 et 1955, l'auteur a étudié les vestiges des voies romaines menant de Mliniste à Bosanska Gradiska par Podrasnicko Polje, Mrkonjic-grad et Banjaluka. Les résultats des recherches de 1953 et, en parti, de celles de 1954, ont été antérieurement communiqués. On trouve dans cet article les résultats obtenus par l'auteur au cours de ses recherches sur les vestiges et les traces de la voie romaine dans le secteur s'étendant de Banjaluka à Bosanska Gradiska. Ces résultats sont le fruit des recherches effectuées sur place en 1954 et 1955. On

trouvera dans ce travail non seulement des données sur le fragment de voie romaine du secteur Banjaluka—Bosanska Gradiska, mais aussi une étude de la topographie sur le parcours Mliniste-Banjaluka-Bosanska Gradiska tout entier. Pour la topographie et l'identification de la toponymie tout au long du dit fragment de l'importante voie romaine reliant Salona à Servitium, l'auteur tient compte, en plus des données qu'il a recueillies en parcourant les lieux, de celles que fournissent les itinéraires, l'épigraphie et les recherches archéologiques effectuées jusqu'à nos

jours dans la région. En vue d'aider à mieux comprendre les preuves qu'il fournit et les résultats que lui a apportés son étude du terrain, il joint croquis et deux photographies.

La voie romaine allant de Banjaluka vers la Save suivait la vallée de la Vrbas, traversant Trn, Glamocan et Klasnica, comme le fait la route actuelle. Les traces de voie romaine relevées près de Laktasi et de Mahovljani montrent qu' à cet endroit elle s'écartait de la route d'aujourd'hui, vers l'ouest, s'approchant davantage de la montagne de Kozara. De là, elle continue vers Bosanska Gradiska par la ligne la plus courte, mais se maintenant toujours à l'ouest de la voie actuelle. Trn, Glamocani, Barlovci, Ramici et Laktasi, puis Mahovljani, Maglajani, Vakuf, Seferovci et enfin Bosanska Gradiska — toutes ces localités bordent la voie romaine et présentent des vestiges d'anciennes agglomérations romaines, et les recherches les plus récentes ont élargi ce que l'on connaissait auparavant de ces dernières. L'auteur a confirmé que la voie romaine aboutissait à l'actuelle Bosanska Gradiska, sur la Save. C'est là, par conséquent, que se dressait l'agglomération romaine de Servitium.

La topographie de cette voie apparaît comme suit:

Servitium = actuelle Bosanska Gradiska;
Ad Fines = actuel Mahovljani;

Ad Ladies = actuel Trn;
Castra = actuel Banjaluka;
Lamatis (Aemate) = actuel Sljivno;
Leusaba = actuel Bunari; et
Sarnade = actuel Pecka. (voir croquis).

L'emplacement des postes et localités mentionnés correspond presque entièrement aux distances indiquées dans le Tab. Peut. i Itin. Ant., et se trouve confirmé par des données archéologiques antérieures aussi bien que par les résultats les plus récents des recherches horologiques et topographiques effectuées dans cette région. L'auteur estime que ce n'étaient pas là les seules agglomérations et les seuls postes, qu'il en existait d'autres, mais que ceux-là étaient les plus importants. Cela est valable en particulier pour la région de Castra (Banjaluka) — Servitium (Bosanska Gradiska), région de plaine dans laquelle se dressaient un plus grand nombre d'agglomérations romaines, dont la population s'adonnait à l'agriculture. Dans son étude, l'auteur réfute certaines opinions ayant cours auparavant, et attribuant aux agglomérations et postes romains des emplacements différents, utilisant pour cela les données que lui ont fournies ses recherches, et la comparaison de celles-ci avec la documentation que des recherches semblables dans d'autres parties de l'empire romain ont permis d'établir.